Provincie
Noord-Brabant

Provinciehuis
Brabantlaan 1
Correspondentie-adres:
Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch
Telefax: 073-123610 Telex: 50796 ppnb

Dienst Economische zaken, Bestuurlijke verhoudingen en Welzijn

telefoon 073-812812

Ons kenmerk :
Uw kenmerk :
Afdeling : WEC
Doorkiesnr. : 812345
Bijlagen :
Datum : 1 Oktober 1993
Onderwerp : Erratum Geertruidenberg.

Aan geadresseerde

Geachte mijnheer, mevrouw,

In het rapport Geertruidenberg zijn helaas enkele storende fouten geslopen. in het Woord Vooraf op pag. 6 moet Gemert vervangen worden door Geertruidenberg. Op pag. 42 dient voor Genestraat Venestraat gelezen te worden. De tekst moet dan toegevoegd worden aan Venestraat op pag. 72.

We verzoeken u deze brief in het desbetreffende boekwerk toe te voegen.

Hoogachtend,

Afdeling Welzijn,
Educatie en Cultuur

drs. APLM Schenk
beleidsmedewerker
Cultuur

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Geertruidenberg

Provincie
Noord-Brabant

1992

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H. van Wanrooij-de Cort,
Provinciehuis, kamer 162 tel.: 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 6

Werkwijze en criteria 7

1. Situering der gemeente 11

2. Bodemgesteldheid 13

3. Grondgebruik 14

4. Infrastructuur 15

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 18

6. Stedebouwkundige typologie 19

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 20

8. Objectgegevens 29

9. Literatuur 80

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Gemert maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.

Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991 door H. Ruiter, arch. HBO.

's-Hertogenbosch, september 1992.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging.

De gemeente ligt in de noodwesthoek van Noord-Brabant aan de monding van de Donge en de Bergsche Maas, in de regio Brabants Kleigebied. De stad ligt op een donk, uitloper van het Brabants vasteland, op een stevige zandige afzetting van de Donge, temidden van zeeklei. Geertruidenberg grenst in het noorden aan de gemeenten Made en Drimmelen en Dussen, in het oosten en zuiden aan Raamsdonksveer en Oosterhout. De grenzen hebben deels een kunstmatig, deels een natuurlijk verloop. In het noorden volgt de gemeentegrens de Bergsche Maas, in het oosten de rivier de Donge. In het zuidoosten volgt de gemeentegrens ten dele de dijk van de Karthuizerpolder en een stuk van de ingedijkte Donge-oever. In het westen loopt de grens door de Polder van de Moer en de Groote- en Kleine Peuzelaarpolder. Geertruidenberg behoort tot de kleinste gemeenten van ons land. De grenzen omvatten op 1.1.1990 551 hectare en 6641 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

Gelegen op een hoogte temidden van omringend moerasland en in de directe nabijheid van een veengebied, nam Geertruidenberg al vroeg in de geschiedenis van ons land, zowel strategisch als economisch, een belangrijke positie in. In de loop van de 13e eeuw, toen de indijking van de Groote Waard voltooid was en een regelmatig landverkeer mogelijk werd, groeide de nederzetting uit tot een stad.
Graaf Willem I verleende Geertruidenberg als eerste Hollandse stad in 1213 stedelijke rechten. Sinds de wijziging van de provinciegrens tussen Brabant en Holland in de jaren 1814-15 ligt Hollands oudste stad echter op Brabants grondgebied. Het uit het stadsrecht voortvloeiende privilege van drie jaarmarkten en de al eerder bestaande maandagse weekmarkt droegen er toe bij dat de plaats tot grote bloei kwam.
De Hollandse graven bouwden er in 1321 buiten de stad, oostelijk van de Koepoort een kasteel en hielden er regelmatig hof, hetgeen tot gevolg had dat de stad zelfs meer dan het nabijgelegen Dordrecht het karakter kreeg van hoofdstad van het toenmalige Zuid Holland. 100 jaar later werd het kasteel verwoest en nooit meer opgebouwd.
Tijdens de bouw van het kasteel was de stad waarschijnlijk reeds ommuurd. In de periode 1489-1573 worden de muren in goede staat gehouden.
De stenen van het verwoeste kasteel werden verwerkt in de stadsmuur die twintig muurtorens en zeven poorten heeft bevat. De stad lag op de belangrijke handelsroute van Antwerpen naar Dordrecht op de grens van Holland en Brabant, en beheerste de zuidelijke landroute van en naar Holland, en na 1421 de vaarroute naar Dordrecht en Zeeland.
In 1336 werd door Willem van Duivenvoorde het Karthuizerklooster gesticht in de polders ten zuiden van het huidige Raamsdonksveer. Kloosterlingen hadden een belangrijke bijdrage geleverd bij de ontwikkeling van dit gebied, onder meer door het inpolderen van cultuurgronden.
In de bloeitijd werd een aanvang gemaakt met een geleidelijke vernieuwing en vergroting van de parochiekerk (de huidige N.H.kerk). In 1310 wordt het een kapittelkerk met een bestuur van kanunniken; tevens werd de stad versterkt. De voorspoed werd ernstig afgeremd als gevolg van een inneming van de stad door de Dordtenaren, waarbij ze grotendeels werd verwoest.
Erger nog was de overstroming van de Groote Waard, ten gevolge van de St. Elisabethsvloed in 1421, die de economische verbindingslijnen met het omringende land verbrak. Na een hernieuwde bloei door de intensieve visserij, waarbij de stad het monopolie van de visafslag voor de gehele Biesbos verwierf, werden in de jaren 1533-46 de vestingswerken en de stadspoort vernieuwd, en vond er stadsuitbreiding plaats aan de zuid-westelijke toegangsweg, de Koestraat.
De opnieuw verkregen welvaart verminderde echter weer gedurende de 80-jarige oorlog. De stad was evenwel in deze tijd van zodanig strategische betekenis dat zij omstreeks 1580 versterkt werd met aarden bastions. De herhaalde belegeringen, onder meer in 1593, deden echter vele bouwwerken zware schade lijden. In de tweede helft van de 16e eeuw heeft de stad ook een douanefunctie met een omheinde binnenhaven.
Een nieuwe periode van welvaart manifesteerde zich in de tweede helft van de 18e eeuw, mede onder invloed van de lakennijverheid, die toen op het platteland niet mocht worden uitgeoefend en in de steden floreerde. Vooral deze bloeiperiode heeft duidelijke sporen nagelaten in de kern van het huidige Geertruidenberg.
Met name de scheppingen van de stadhouderlijke architect-ingenieur Schonck en de beeldhouwer Carrier herinneren aan de bouwactiviteit uit de late 18e eeuw: de nieuwe voorgevel van het raadhuis (1768), de verbouwing van de Gasthuiskapel tot weeshuis (1771), de visbank met pomp (1772), het Oude Mannenhuis (1775-78) en het Arsenaal (1770-78). Een stuk van het grondgebied van Geertruidenberg ging in 1795 over naar de gemeente Made en Drimmelen.

Ondanks de vele verwoestingen, zowel tijdens de Hoekse- en Kabeljauwse twisten als in de 80-jarige oorlog en later in de Franse tijd, heeft Geertruidenberg toch in structuur en aanleg veel van haar oude aanzien behouden. Dit aspect wordt nog geaccentueerd, niet alleen door de grote monumenten als de Nederlandse Hervormde Kerk, het Raadhuis, de voormalige Gasthuiskapel, het Oude Mannenhuis, het Arsenaal, de Stadskazerne, twee wachthuisjes, de Hoofdwacht en de voormalige Havenkazerne, nu cultureel centrum "De Schattelijn", maar ook door vele, weliswaar eenvoudige maar in hun architectuur verzorgde en harmonieuze kleine stadshuizen. Dit geldt in het bijzonder voor de bebouwing aan en in de directe nabijheid van de Markt.
Deze strekt zich uit in de kom verfraaid door rijen geschoren linden en nog voorzien van oud plaveisel en originele pompen; zij is omgeven door gevelwanden die sedert de bouwbedrijvigheid uit de periode Schonck en Carrier maar weinig veranderd zijn.
Ook van de vestingwerken is veel bewaard gebleven, met name aan de noord- en westzijde van de stad. Deze thans nog aanwezige delen hebben mede dank zij de geslaagde restauratie van het Commandeurs Bolwerk en het Staaten Bolwerk opnieuw betekenis gekregen vanwege hun recreatieve functie. In 1970 wordt de vestingstad een door het Rijk beschermd stadsgezicht. Geertruidenberg sluit zich in 1975 aan bij het stadgewest Breda, een samenwerkingsakkoord van 21 omliggende gemeenten.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

Het grondgebied van Geertuidenberg ligt tussen de Biesbos, met de Bergsche Maas, het Massief van Brabant en de Grote Slenk. De Donge snijdt de gemeente in tweeën. Het gebied bestaat uit Holocene en zeekleigronden op onderlagen uit Krijt en Tertiair.
De andere benaming is Alluviale gronden, dit zijn afzettingen die als aanslibbingen door zee en rivieren werden gevormd, vooral in het Subatlanticum, de laatste fase van het Holoceen vanaf ca. 1000 voor Chr. Holoceen is de naam voor de jongste periode van de geologische geschiedenis, getypeerd door een milder klimaat. Voor deze afzettingen bevond zich hier veen, waarboven enkele zandopduikingen uitstaken, ondermeer de donk waarop de stad is ontstaan. Na de St. Elisabethsvloed werden grote delen van de gemeente weer met een dunne laag zandige klei bedekt. Vanwege deze ontwikkelingen kunnen we thans de volgende gebieden onderscheiden: het stadje Geertruidenberg; de nieuwbouw-wijk westelijk van de stad, de Amercentrale en de Brand; de poldergebieden gelegen aan de linkerkant van de Donge: Slikpolder en de Brand; de poldergebieden gelegen aan de rechteroever van de Donge: de polder Gasthuisweide, Karthuizerpolder met min of meer regelmatige verkavelingen en oude dijken.

2.2. Hoogte en afwatering

De gemeente watert kunstmatig af in de Donge en de Bergsche Maas via een groot aantal poldersloten. De vestinggracht wordt voorzien van water uit de Donge. Kunstwerken waaronder een pomphuis aan de rivierkade reguleren de waterhoogte. Sinds de gereedkoming van de Deltawerken is de stad niet meer onderhevig aan de getijdewerking van de zee. De gemeente valt onder twee waterschappen, dit zijn: waterschap de Ham en de Dongestroom. De hoogteligging van de polders is als volgt: Slikpolder 0,2, polder Gasthuisweide 0,8 en de Brand 0,3 meter boven NAP.
De stad zelf met marktplein ligt op 3,80 meter boven NAP.

3. Grondgebruik

Oorspronkelijk is Geertruidenberg een agrarische nederzetting. Het driehoekige marktplein met de lange zijden gericht naar de eertijds westelijk gelegen belangrijkste weidegronden en hooilanden voor het vee verwijst nog naar die situatie. Lange tijd zal Geertruidenberg alleen uit dit grote plein met omliggende bebouwing hebben bestaan. Na de stadsrechten in 1213 wordt het een belangrijke marktplaats voor onder andere vee. De stad zal aanvankelijk waarschijnlijk omheind zijn geweest door een eenvoudige aarden verdedigingswal in de vorm van een rechthoek met palissadering en voorzover niet aan de Donge gelegen door een vestiginggracht.
Door het ontstaan van de Biesbos komt Geertruidenberg geheel aan de "Brabantse" kant te liggen. De stad verliest dan zijn veemarktfunctie, omdat het achteland, De Grote Waard, verdronken is.
Echter de Biesbos met zijn visrijke water zorgt voor een ander middel van bestaan. De stad verwerft als enige in dit gebied een visafslag en het wordt marktplaats voor onder meer zalm, steur en elft. De Koestraat ontstaat dan als nieuw stadsdeel.
In de Karthuizerpolder en Polder Gasthuisweide liggen gras- en bouwlanden van voor 1500.
In 1576 wordt een begin gemaakt met een driehoekige omwalling volgens het Oud-Nederlandse vestingstelsel.
Tijdens de 80-jarige oorlog wordt er een linie aangebracht van drie forten ter verdediging van het westfront van de vesting van Geertruidenberg. De forten worden genoemd: Steelhoven, Nassau en Oranje. In 1823 wordt de stad ovaalvormig gebastioneerd. Bij de aanleg van de spoorlijn van 1885 in het zuidelijk deel van de stad wordt de vesting voor de laatste maal gewijzigd. In 1911 wordt de vesting officieel opgeheven. De PNEM bouwt in het begin van de 20e eeuw de Dongecentrale en in de zeventiger jaren de Amercentrale. Ook andere industrieën vestigen zich in Geertruidenberg. Na de oorlog wordt de stad in de polder vergroot met een woonwijk.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

De belangrijkste weg was die van Oosterhout over Geertruidenberg naar Sleewijk. Deze vormde een onderdeel van de straatweg tussen Parijs en Amsterdam, welke binnen Noord-Brabant onder meer Zundert en Breda aandeed. De Oude Maas kon worden overgestoken door middel van het Keizers Pontveer. Bij de Donge lag ook een veer. Deze weg werd pas in de eerste helft van de 19e eeuw voltooid. Ze behoorde tot het hoofdwegennet, dat in 1811 onder leiding van Napoleon was opgezet. Na 1814 werd de uitvoering ervan door Willem I in vereenvoudigde vorm voortgezet. De drie oorspronkelijke wegenklassen werden teruggebracht tot twee (nl. rijks- en provinciale wegen). De weg behoorde tot de eerste klasse. Na 1821 werd het een rijksweg.
De Standhazensedijk en de dijken rond de Karthuizerpolder en Polder Gasthuisweide zijn nog bestaande middeleeuwse waterkerende dijken of kaden waaroverheen verkeer gedeeltelijk mogelijk was en nog steeds is.
In het poldergebied zijn een aantal oude wegen en dijkwegen met soms nog keibestrating markante structuurelementen. De oudste straten in het vestingstadje met de markt hebben eveneens een keibestrating.

4.2 Spoorwegen

De Langstraatspoorlijn ontsluit het gebied in 1885. De stad heeft dan een eigen station. De lijn werd aan de zuidkant van de stad binnen de vestingwallen gelegd. Hiervoor werden de zuidelijke vestingswerken verplaatst. De inmiddels opgeheven lijn die in het westen op het station Lage Zwaluwe aansloot, is in het landschap als een dijk nog herkenbaar. De spoorbrug over de Donge ligt er nog steeds. Het station is afgebroken. De Zuider Stoomtram Maatschappij legde de 1903 een eveneens opgeheven lijn tot het station van Geertruidenberg.

4.3 Waterwegen

In 1421 ligt er in Geertruidenberg een haven. Deze is in 1952 gedempt.
De Bergse Maas loopt boven Geertruidenberg in de Amer. Zij is ontstaan in de jaren 1886-1904 ter verbetering van de waterafvoer van de Maas. De Amercentrale heeft een transporthaven aan de Bergse Maas. Het Wilhelminakanaal dat via Tilburg naar Aarle-Rixtel loopt voegt zich aan de zuidgrens van de gemeente in de Donge. De Donge loopt door de gemeente terplaatse van de Polder Gasthuisweide wordt ze Noordergat genoemd. Aan de Donge thans liggen verschillende aanlegsteigers, en een tweetal jachthavens.

4.4 Militaire infrastructuur

Geertruidenberg was door zijn strategische ligging, tussen Holland en Brabant, eeuwenlang een betwiste stad. Voor de St. Elisabethsvloed in 1421 beheerste de stad de noord-zuid landroute van en naar Holland en de vaarroute naar Dordrecht en Zeeland.
De vesting behoorde tot het "Zuiderfrontier" en in vroegere tijden tot de "Groote Fortificatiën van Holland". De vesting ontstond in 1319.
Geertruidenberg heeft een militaire bouwgeschiedenis van zes eeuwen. De omwallen in verschillende fasen tot stand gekomen. Over de oudste verdedigingsvorm weten we weinig. Deze zal een door water omgeven aarden wal zijn geweest, mogelijk verstevigd door een palissade van hout. In de eerste helft van de 14e eeuw kwam er een stenen muur om de stad, versterkt door twintig hoektorens of rondelen en zeven poorten, waarvan twee aan landzijde en vijf aan de waterzijde. Het zijn: de westelijke Landpoort of Veenpoort, deze bevond zich ter hoogte van de huidige Venestraat en sloot de weg af over de dijk naar Made en Drimmelen; de zuidelijke Landpoort of Koepoort, deze stond ter hoogte van de huidige Koestraat en sloot de weg af over de Steenhovensche dijk naar Oosterhout en 's-Gravenmoer. De Raamsdoncksche of Brandepoort lag in het verlengde van de Brandestraat en verschafte via een brug toegang aan de in de Donge, op een eiland, gelegen voorstad genaamd De Timmertse, later Predicantenshof. De vier waterpoorten aan de noordkant van de stad, de Dordtsepoort, Bierpoort, de Venepoort en het Vispoortje werden gebruikt voor de haven. Het handelsverkeer met Dordtrecht leidde via de Dordtse poort.

In de tweede helft van de 16e eeuw was de vesting niet meer bestand tegen het geweld van buitenaf. Aan de westkant van de stad kwam in 1636 in de polder een schansen-linie te liggen bestaande uit de Noorderboschschans (Oranje Fort), Middelschans (Nassau Fort) en Koeschans (Fort Steelhoven). De vorm van de forten was vierhoekig gebastioneerd, waaromheen een natte gracht. Ze waren verbonden door een gemeenschappelijke weg achter een verdedigbare dijk, waarin een tweetal half-bastions of redouten.
Na verbouwing in de 18e eeuw waren de twee zuidelijke forten veranderd in getenailleerde aarden werken met open keel. De noordelijke schans was veranderd in een batterij op de Drimmelerdijk. De muren werden gedeeltelijk vervangen door aarden wallen. Aan weerskanten van de zuidelijke stadspoort kwamen twee bastions: "Hollandt bolwerk" en "Oranje bolwerk" verbonden met een rechte courtine. Op de noordwesthoek van de muur kwam het bastion "Nassau bolwerk", later genoemd "Galgenbolwerk". Bij de Dordtrechtse poort kwam een halfbastion. Aan de noordkant van de vesting bij de Bierpoort werd in de vestinggracht een binnenhaven gecreëerd.
In het begin van de 17e eeuw was de vesting geheel gebastioneerd met tien bolwerken, verbonden door een courtine. Rond de stad werd een bedekte weg aangelegd. Pas in de eerste decennia van de 18e eeuw bereikte de vesting van Geertruidenberg haar maximale vorm en sterkte. De bolwerken werden vergroot en gewijzigd. Voor de binnenhaven kwam het grote "Staaten bolwerk" te liggen. De haven werd verbreed en kreeg een uitgang naar de Donge. Hier ontstond een buitenhaven met "Dorts Hooft" als havenhoofd. Aan de landzijde kwam een waterpoort. Het Corps de Garde legerde zich in de Dordtse Poort, daar die geïsoleerd was geraakt. Het zuidoostelijk front, bestond uit de bastions "Solms", "Buren" en "Konings bolwerk". Bastion "Bresse" kwam te vervallen. Voor deze linie kwam een droge gracht te liggen die met een dijk van de Donge werd gescheiden. De ravelijn werd getransformeerd tot het "Konings bolwerk". Ook kwam er een "Catt" op het Commandeursbolwerk en een kruittoren op het Staatenbolwerk. Drie bolwerken kregen geschut. De hoofdwacht werd gebouwd bij de Koepoort.
De gehele stad kreeg een buitenwal voorzien van wapenarsenalen met daar buiten een buitengracht, aansluitend aan beide einden in de Donge. Ter plaatse van de beide dijken in de Emiliapolder werden twee gemetselde beren gelegd, een vanaf het Vissersbolwerk en de ander vanaf het Koninginnebolwerk. Voor de Koepoort werd een tenaille aangelegd.
In 1816 werd de vesting na de vereniging met België opgeheven en gedeeltelijk geëgaliseerd, maar na de afscheiding van België in 1834 opnieuw in gebruik genomen en gemoderniseerd. De Penatensluis kwam toen in plaats van de inundatiesluis uit 1650 aan de Statendam. Zij bestond uit acht penanten en twee landhoofden. Op de rechteroever van de Donge werd ter bescherming van de sluis en ter bestrijking van de weg Breda-Gorichem een Lunet gebouwd. Over de penantensluis werd in 1845 een dubbele houten ophaalbrug gemaakt die Geertruidenberg verbond met de dorpen in de Langstraat en 's-Hertogenbosch. Voor deze tijd lag hier een veerpont waar de nederzetting Raamsdonksveer zijn naam aan heeft te danken. Na de aanleg van de weg Oosterhout-Raamsdonksveer en de Langstraatspoorlijn, -beide met de brug over de Donge- werd de brug op de Penantensluis in 1890 weggebroken.
Verder de tien bastions werden teruggebracht tot acht stuks. Het Molenbolwerk werd een ravelijn met couvre-face. Het Koningsbolwerk verdween. Om de gehele vesting ligt dan een natte gracht en voor het westelijk front een bedekte weg met arsenalen en voorgracht.
De stad kent dan twee poorten: de Waterpoort en de Landpoort. De laatste wijzigingen aan de vesting vonden plaats in ca. 1885 aan de zuidkant, toen de stad een spoorlijn met station binnen de muren kreeg. Dan wordt een nieuw front gelegd bestaande uit een aarden wal met geschutsopstellingen en ongeveer in het midden een caponnière.
In 1911 wordt de vesting opgeheven. Grote delen van de vestingwerken worden daarna geslecht ten behoeve van verkeersvoorzieningen en industrievestigingen.

De overblijfselen van de in 1833-37 aangelegde versterkingen zijn in de jaren 1952-53 geheel gerestaureerd. De wallen, buitenwerken en grachten aan de noord- en westzijde van de stad, met o.a. aan de noordzijde een mooi gaaf bastion met kruithuis van 1836 en aan de westzijde het bolwerk (met binnenbastion) en een deel van de voor dit bolwerk gelegen enveloppe, zijn van belang wegens hun krijgshistorische waarde.
Beschermd zijn de volgende onderdelen:
De noordelijke wallen: de buitengrachtse oever wordt gevormd door de Standhazensedijk met glooiend met gras begroeid talud. De binnengrachtse oever wordt gescheiden van de achterzijde bebouwing Haven door een wandelpad en glooiend met bomen beplant talud. Hoog bastion met steil talud, beplant met gras en fraai geboomte. Aan de binnenzijde van de bastionwal het uit 1836 daterende Kruithuis, waarvan dak en metselwerk beschadigd.
De kerkhofoever bestaat eveneens uit met bomen beplant glooiend talud. Bewesten het kerkhof een stuk braakliggend land. Tot aan de dam smal glooiend, van geboomte voorzien talud, gescheiden door de achterzijde van de huizen aan de Elisabeth- en Molenstraat door een pad.
Bewesten de dam langs de Burgemeester Meyerstraat een breed met heesters en geboomte beplant glooiend talud. De westzijde van dit grachtgedeelte wordt afgesloten door een vlakke met gras begroeide oever. De westelijke wallen: de westelijke oever is vlak, en singelachtig van karakter, gedeeltelijk met wilgen en hoog geboomte beplant. De zuidelijke

oever loopt tot aan de Commandeursstraat langs de provinciale weg, is hiervan gescheiden door een smal zwak glooiend talud. De oostelijke oever van de vestinggracht wordt gevormd door de tuinen van de percelen Commandeursstraat 2, 4, 6-8 en heeft tot aan de flank van het bolwerk een zachtglooiend talud. Het bolwerk met kat rijst steil omhoog en is met gras en fraai geboomte beplant. Aan de achterzijde wordt het bolwerk begrensd door een wandelpad, hetwelk een voortzetting is van de Commandeursstraat. De oever benoorden het bolwerk heeft een zacht glooiend talud. De voor het bolwerk gelegen enveloppe met escarp en buitenwal is beplant met wilgen en fraai geboomte.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

Volgens vondsten in de bodem van Geertruidenberg, was het gebied in de Steentijd reeds bewoond. De oudste brieven over de nederzetting stammen uit de 10e eeuw.
De naam van de stad is een samenvoegsel van "Geertrui en Berg". Volgens de legende zou de dochter van Pepijn van Landen St. Gertrudis, die later abdis van Nijvel (Nivelles) was, in de 7e eeuw hier een kapel hebben gesticht.
Samen met een deel van Made vormde het een Heerlijkheid. In het begin van de 13e eeuw vormde de aan de Donge gelegen zandopduiking van Geertruidenberg één van de weinige droge plekken, in het uitgestrekte veengebied van noordwest-Brabant. Vanwege zijn ligging op de belangrijke handelsroute van Brabant naar Dordtrecht was het stadje strategisch van belang als steunpunt van de graaf van Holland bij de grens met Brabant.
Geertruidenberg lag aan de uitstroming van de Donge, aan de oostzijde hiervan gescheiden door een eilandje, waarop een kleine Voorstad was ontstaan. Aansluitend hieraan waren twee aanlegkaden voor schepen uitgebouwd.
Geertruidenberg bestond lange tijd vrijwel alleen uit het grote marktplein met omliggende bebouwing. De driehoekige vorm van de Markt houdt verband met de oude agrarische functie als veeverzamelplaats. De scherpe punt van het plein wijst naar het westen (richting Made) waar de belangrijkste weidegronden lagen.
De oudste straten zijn: Venestraat, Brandestraat, Dordtsestraat, Vismarktstraat en Koestraat.
Na de St. Elisabethvloed van 1421 vond een stadsuitbreiding plaats door middel van bebouwing aan de zuidwestelijke toegangsweg, de Koestraat.
Geertruidenberg kreeg betekenis als handels- en vissersplaats. De stad leed zwaar tijdens de 80-jarige Oorlog. In 1911 werd de vestingstad definitief opgeheven.

Omstreeks 1850 vonden de inwoners van Geertruidenberg (1500 in getal) hun bestaan in de visserij, scheepsbouw, handel en dienstverlening aan het garnizoen. Later zorgde de bouw van een suikerfabriek voor aanvullende werkgelegenheid. Ook ging men over tot het produceren van conserven en militaire tanks.
In 1919 kwam de eerste provinciale electriciteitscentrale aan de Donge tot stand. Tot 1940 onderging het stadje geen noemenswaardige uitbreiding. Na 1940 werden enkele nieuwe wijken gebouwd ten noordwesten van de oude omwalling. Aan de Amer verrees een tweede electriciteitscentrale. De vier schoorstenen (tot 150 meter hoog) en de koeltoren van dit omvangrijke complex domineren de wijde omgeving.
Het inwoneraantal van Geertruidenberg nam mede door deze nieuwe bedrijvigheid toe van 2.900 in 1940 naar ruim 6.641 in 1990.

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940

6.1 Typologie 1850-1940

Binnen de gemeente hebben in deze periode op bescheiden schaal enige stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgevonden. Het betreft in hoofdzaak de bebouwing tegenover het voormalige station, aan het Wilhelminaplein, Elisabethstraat, Gasthuisstraat en zuidzijde Koestraat uit het eerste kwart van de 20e eeuw. Het is bebouwing aan een verwijding van de Provinciale verkeersweg met een plantsoenachtig parkje ertussen. Verder dateren uit dezelfde tijd verschillende grootschalige industrievestigingen, van onder andere de tankfabriek direct grenzend aan de oostkant van de stad en de Donge-Centrale voor electriciteitsproduktie, beide op de linker oever van de Donge.
Voor wat betreft het gebied van de Donge-Centrale is sprake van een waardevol fabriekslandschap, dat echter te weinig kwaliteit heeft om aangemerkt te worden als gebied van bijzondere stedebouwkundig waarde. Enkele fabrieksgebouwen zijn echter uniek in hun soort en worden onder 7.3 genoemd.

6.2 Beschrijving "gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940"

Binnen de gemeente liggen geen "gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940".

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

Binnen de historische omwalling en vooral aan de Markt treffen we grote aantallen woonhuizen aan. Sommige zijn sterk gerestaureerd, ander zijn in historiserende trant herbouwd, maar het grootste deel is goed bewaard gebleven en herbergt waardevolle oudere onderdelen. Evenals in andere steden mag aangenomen worden dat achter de veelal 19e-eeuws ogende, al dan niet gepleisterde gevels, oudere panden schuilgaan, met kelders, balklagen en soms nog kappen die tot de 17e eeuw kunnen teruggaan.

Enkele panden verraden in de gevels hun ouderdom. Het betreft hier onder meer een zestal trapgevels uit het einde van de 16e en de vroege 17e eeuw.
Een sterk gerestaureerd voorbeeld is Markt 46, de oudheidkamer, met gereconstrueerde stenen kruiskozijnen. Elfhuizen 7 vertoont sporen van dergelijke kozijnen en tevens heeft het een gevelsteen met het jaar 1568.
Markt 34 heeft in de 16e eeuwse gevel speklagen. Inwendig zijn schilderingen uit ca. 1540. Thans maakt het pand deel uit van het stadhuiscomplex.
Markt 28 heeft een trapgevel uit 1603 Koestraat 58 uit 1628 en Venestraat 29 uit 1646. Deze panden kregen bij restauratie hun onderpui weer terug. Ze vertonen kenmerken van de Dordtse gevel. Koestraat 60 heeft een 19e eeuwse pui evenals de geknotte en gepleisterde gevel Vismarktstraat 24.

In de 18e en vroege 19e eeuw verrijzen vele bakstenen woonhuizen, sommige met brede gevels met veel allure, andere met uiterst eenvoudige smalle lijstgevels.
Vismarkt 2 heeft een onlangs gerestaureerde lijstgevel met middenrisaliet en steenhouwwerk in hardsteen in Lodewijk XVI-stijl. Ook stoep en stoeppalen zijn gaaf bewaard gebleven. Veel eenvoudiger zijn de brede gevels met omlijste ingangen van Markt 17, 27 en Vismarktstraat 10. Deze panden zullen 18e eeuws zijn, het laatste heeft een stucdecoratie met zwaan. Havendijkstraat 1 is eveneens zeer eenvoudig met de vroeg 19e-eeuwse roedeverdeling. Brandestraat 32 heeft een rijke, laat 19e eeuwse winkelpui.

Het straatbeeld wordt echter meer bepaald door de smalle, bakstenen lijstgevels in twee bouwlagen, zoals Koestraat 7, 31 en 44. Soms zijn deze veelal 19e eeuwse gevels voorzien van een ingezwenkte lijst zoals Koestraat 6, soms een klokgevel zoals Haven 4 en 12. Eenvoudige eenlaags huizen met de lange gevel aan de straat zijn Haven 2, 28 en Dordtsestraat 5-7.

Brandestraat 11 heeft een winkelpui en eenvoudige hoekoplossing met T-ramen.
Veel oudere panden kregen in de loop van de vorige eeuw een nieuwe voorgevel, soms in pleisterwerk, soms in baksteen en stuc. Voorbeelden zijn Koestraat 13, Brandestraat 1 (thans ontpleisterd), Dordtsestraat 9, Elfhuizen 10, Markt 3 en 30. Koestraat 22-22a, 54 en Doelestraat 2 tonen een afwisseling tussen pleister en baksteen.

Markt 9 is een blokvormig herenhuis uit het einde van de vorige eeuw, met siermetselwerk in baksteen. Markt 1 en Zuidwal 99 vertonen in de speklagen en de topgevels neorenaissance-kenmerken. Dit geldt in mindere mate voor Brandestraat 12 en voor Stationsweg 3-7. Sommige winkelpanden hebben gave neorenaissance puien met pilasters en fries. Voorbeelden zijn Koestraat 9 met oudere gevelsteen en Markt 35.
Eenvoudige volkswoningen en rijtjeswoningen in eenvoudige trant, met speklagen en soms een enkel neorenaissance kenmerk zijn onder meer Koestraat 51-55 en Gasthuisstraat 41-47. Deze panden zullen kort na 1900 zijn gebouwd.
Zeer uitzonderlijk is de markant op de tot plantsoen gewijzigde omwalling gesitueerde villa Oude Stadsweg 1, Huize "De Pinksterbloem", met erker en toren. Het pand vertoont Engelse en neorenaissance-kenmerken en bezit in de hal een renaissance schoorsteenmantel afkomstig uit een pand aan de Markt.

Rond 1920-30 worden enkele panden gebouwd met siermetselwerk in baksteen en elementen die aan de Amsterdamse School herinneren. Voorbeelden zijn het hoekpand Spoorstraat 1, de panden Spoorstraat 3-5 met hoektorentje en de winkelpanden Markt 29 en Koestraat 5. Markt 60 heeft een gave pui met tegelwerk en glas-in-lood in art deco-stijl.

Kort voor en na de Tweede Wereldoorlog worden panden gebouwd in Delftse Schoolstijl. Voorbeelden zijn Kloosterstraat 6-6A, Koestraat 62 en 64 en Leerthouwerstraat 12.

7.2 *Boerderijen*

Door het vrijwel geheel verdwijnen van landelijk gebied, binnen de grenzen bezit Geertruidenberg geen boerderijen meer.

7.3 *Industriële gebouwen*

Haven 18 is een eenvoudig bakstenen pakhuis uit 1840. Haven 30, een gepleisterd tweelaags bedrijfsgebouw, kan nog 19e eeuws zijn. Haven 6 is een boerderij-achtig bedrijfsgebouw uit de tweede helft van de 19e eeuw.
Koestraat 52 in 1932 gebouwd als R.K. parochiehuis met toneel- en gymzaal heeft een gevel met risaliet en segmentvormige erker.
Haven 14, thans drukkerij, heeft een sheddakconstructie uit ca. 1910. De gevel en achterliggende kantoorruimte dateert van ca. 1936. Aan de Buitenhaven een bakstenen gebouw met ijzeren ramen en een zichtbare betonconstructie.
Stationsweg 9 is een tankfabriek, bestaande uit enige vakwerkhallen met baksteenvulling. Een der hallen heeft een licht staalskelet met een horizontale lichtband onder het dak. Een andere hal is wegens ontploffingsgevaar geconstrueerd als een zwaar betonskelet met schuine schoren in de vakken en een dubbel gebroken spant met vakwerkvulling. Deze hal is 1917 tot stand gekomen.

Het complex van de Dongecentrale is van groot belang. Binnen een conglomeraat van gebouwen treffen we enige gebouwen uit de periode kort na 1919. Het gaat hier onder meer om een monumentale turbinehal met lisenen, tandlijsten en friezen in expressieve baksteengeleding.

Haaks op deze hal bevindt zich een tweede hal met een inwendige geleding van in geglazuurde verblendsteen uitgevoerde rondbogen. De overdekking geschiedt door driehoekige vakwerkspanten met gebogen onderrand. De loopkat is nog aanwezig evenals enige turbines. Verder treffen we onder meer nog een kantoorgebouw van verscheidene bouwlagen uit ca. 1950 aan.

7.4 *Openbare gebouwen*

De stad bezit enkele in de laatste decennia van de 18e eeuw tot stand gekomen openbare gebouwen, waarvan de waardige gevels in baksteen verlevendigd worden door hardstenen ornamenten, veelal van de hand van Guilliam Carrier. Het stadhuis Markt 32-38 bestaat uit enkele huizen. Een laatmiddeleeuws huis kreeg hier in 1768-69 een nieuwe gevel van Ph. W. Schonck.
Ook het voormalige weeshuis, de vroegere gasthuiskapel, heeft een dergelijke gevel uit 1771-72. Gasthuisstraat 10-34 is het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, in 1775-78 gebouwd door dezelfde Ph. W. Schonck met een hogere middenrisaliet met beeldnissen en eenvoudige zijvleugels.
De vismarkt ten noorden van de hervormde kerk is een sierlijk gebouwtje uit 1772 met dakruiter en hardstenen toscaanse zuilen met korfbogen. Ook dit gebouwtje is van de hand van Schonck.
Het postkantoor uit 1901 is een grootschalig hoekpand. De trapgevels en de halfronde hoektoren met spits verwijzen naar het karakter van de vestingstad.
Stationsweg 47 is een hotel met kleine roederamen uit 1920.

7.5 *Kerkelijke gebouwen*

De oostzijde van het marktplein wordt gedomineerd door de markante hervormde kerk, de voormalige St. Gertrudiskerk. De in ca. 1200 aanwezige driebeukige romaanse kerk is in de periode tot 1540 getransformeerd in een driebeukige hallekerk met rijzig koor en westtoren. Bij de recente restauratie is de scheidsmuur tussen schip en transept verwijderd en werden de in dichtgemetselde vorm bewaarde authentieke traceringen van de koorpartij in oorspronkelijke vormen vernieuwd. Op de begraafplaats aan de Centraleweg een grafmonument met neogotisch smeedijzeren hek. Aan de Elisabethstraat het bakstenen entreegebouw van de begraafplaats uit 1934 onder zadeldaken met dakruiter.

Elfhuizen 1 is de voormalige synagoge met boogramen en in de topgevel de wetstafelen.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

Binnen de gemeente zijn geen relevante objecten aanwezig.

7.7 Infrastructurele en waterstaatswerken

Aan de Stationsweg tussen de kernen Geertruidenberg en Raamsdonksveer een ijzeren spoorbrug over de Donge bestaande uit vakwerkliggers met evenwijdige randstaven. Het is een relict van de opgeheven Langstraatspoorlijn uit 1885.

7.8 Militaire objecten

De vestingstad wordt ook thans nog visueel gedomineerd door de overblijfselen van de omwalling en enkele militaire gebouwen. De in de 17e en 18e eeuw tot stand gekomen aardwerken zijn in 1833-37 nogmaals gewijzigd en in 1959 gerestaureerd. Haven 48 is het in bak- en natuursteen uitgevoerde arsenaal, naar ontwerp van Ph. W. Schonck in 1770-78 uitgevoerd. De hardstenen middenrisalieten benadrukken met hun zware gegroefde vormen de militaire functie. De binnenhof is recent overkapt. Venestraat 1 is de voormalige hoofdwacht met boogstelling op de begane grond. Het gebouw kwam tot stand in 1791. Aansluitend hieraan werd in 1826 de kazerne gebouwd, een tweelaags bouwwerk met gegroefde pleistergevel en rondboogramen. Het kruithuis aan de noordzijde, aan de Haven, dateert uit 1836. Het wachthuisje aan de Buitenhaven 1 kwam gelijktijdig tot stand. Aan de Zuidwal, hoek Papenstraat, een bakstenen gebouw met kruisramen en schoudergevel uit 1889, het voormalige militair tehuis.

7.9 Artefacten.

Aan de Markt een tweetal hardstenen pompen in Lodewijk XV-stijl, in 1767 gemaakt, vermoedelijk door Guilliam Carrier. Bij Venestraat 3 een eenvoudige pomp, evenals bij Koestraat 57. Een replica bevindt zich naast de vismarkt, Vismarktstraat 23. Bij de lindenberceau op de Markt een viertal stoeppalen. Vele panden onder meer aan de Markt hebben stoeppalen en smeedijzeren hekken.
Een uiterst zeldzaam object is het uit 1888 stammend zeshoekige, giet- en smeedijzeren tuinkoepeltje met verdieping en wenteltrap, aan de Venestraat 28 in de tuin van het Streekverpleegtehuis St. Agnes. De trap toont fraai gietwerk in ajourranken.
Aan de Haven, bij de omwalling van het Staatenbolwerk een smeedijzeren poort uit ca. 1900. Aan het Wilhelminaplein het natuurstenen monument voor burgemeester J. Bianchi uit 1936.

7.10 Groenelementen

Op het marktplein bevindt zich een lindenberceau geplant in 1801.

A. de rivier DE DONGE
B. het VERDRONKEN LAND
C. de VOORSTAD
D. de HAVEN

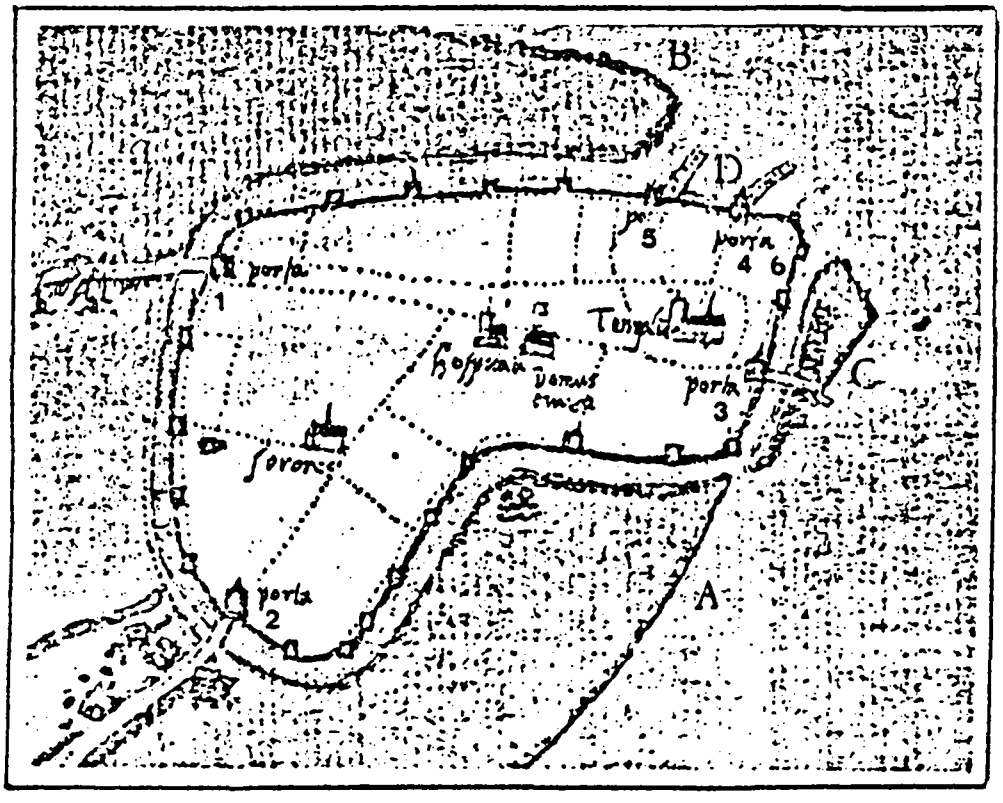

1. westelijke landpoort
2. zuidelijke-of Koepoort
3. Raemsdoncksche- of Brandepoort
4. Dordrechtsche poort
5. Bierpoort
6. Vischpoort

Geertruidenberg naar Jacob van Deventer ca. 1560

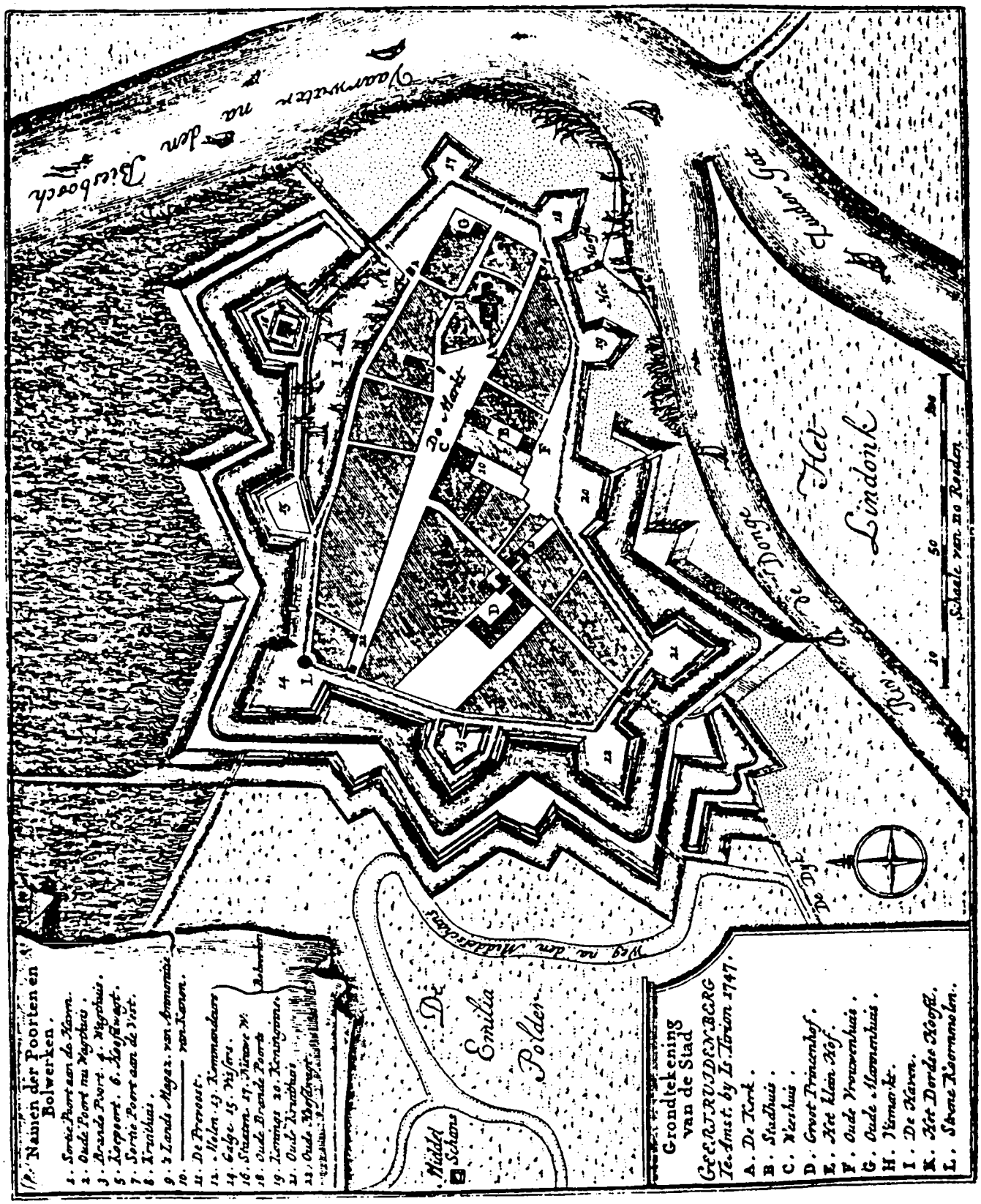

Geertruidenberg, Tirion 1747

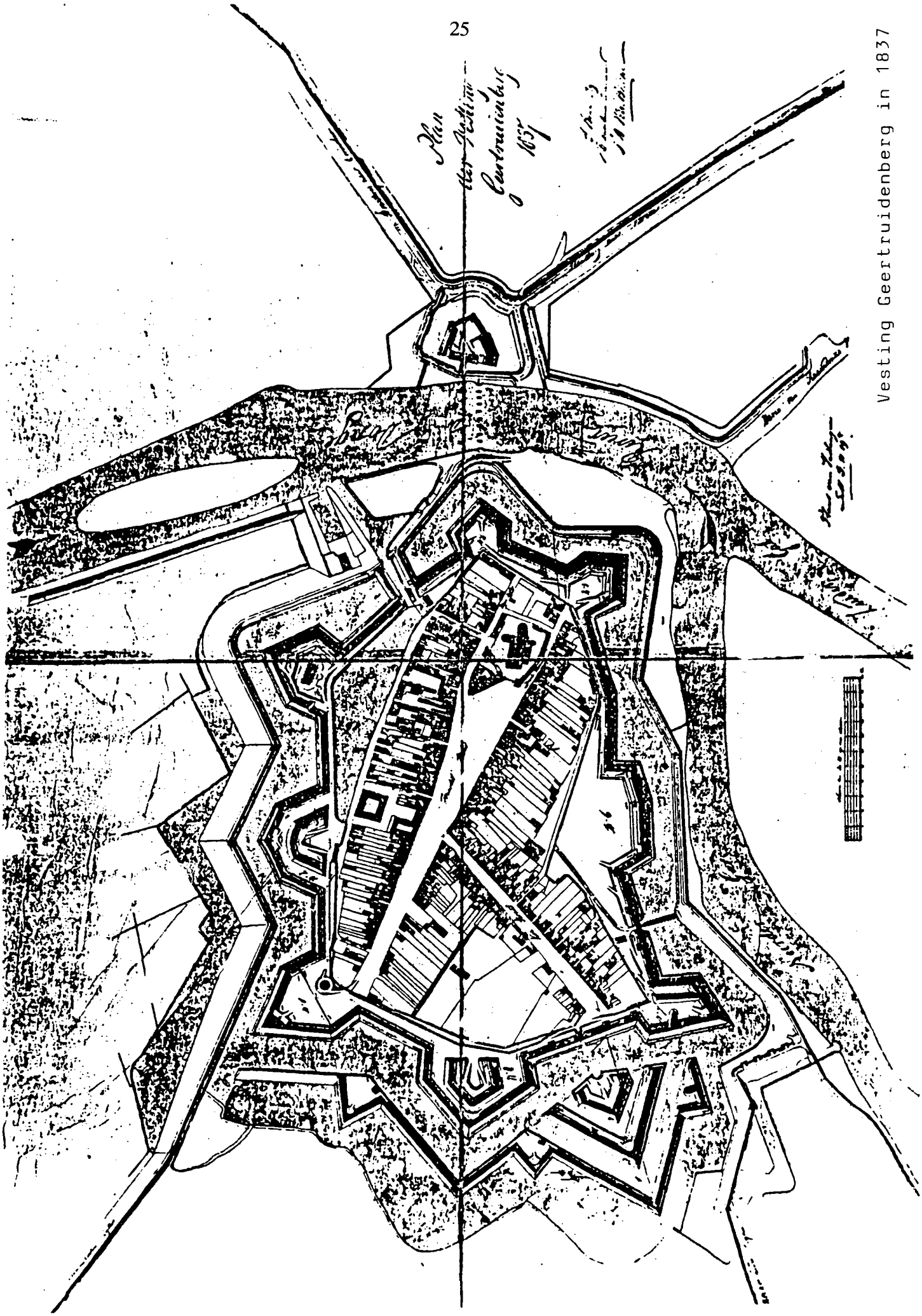

Vesting Geertruidenberg in 1837

Vesting Geertruidenberg in 1837

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE GEERTRUIDENBERG.

Geteekend door J Kuyper Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

537 Bunders, 1750 Inwoners

Geertruidenberg Kuiper 1865

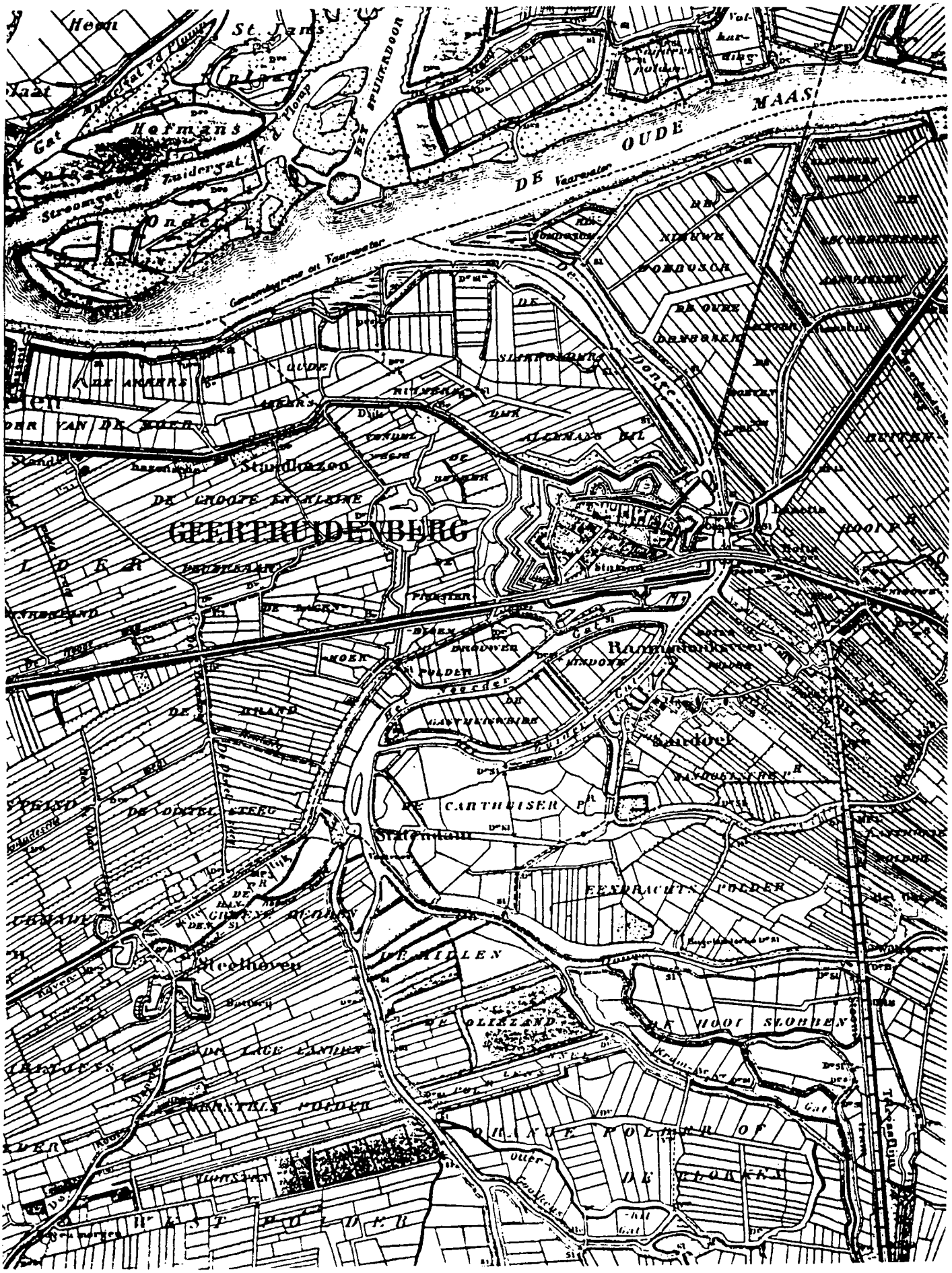

Geertruidenberg 1889

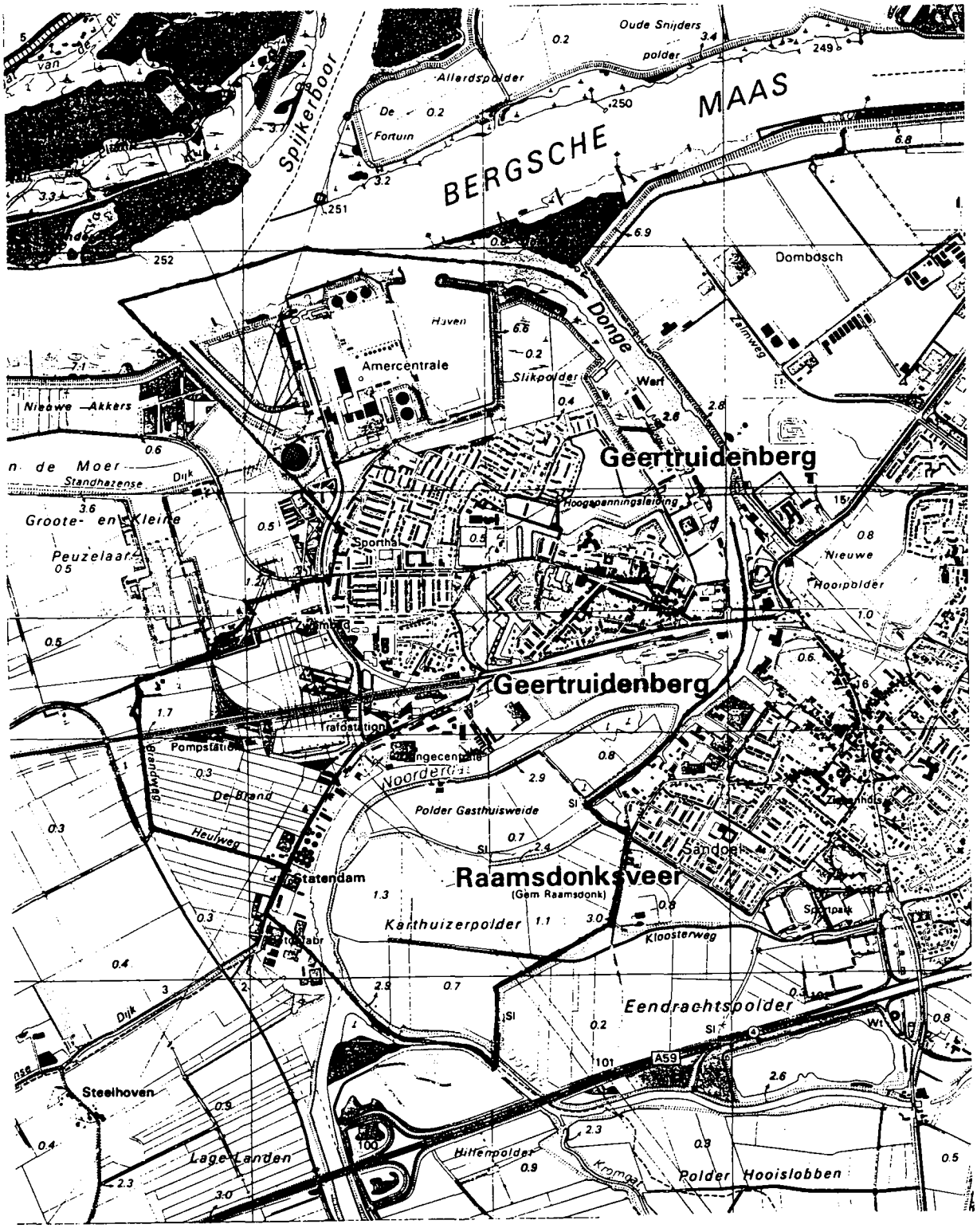

Geertruidenberg in 1988